

1. O ADOLESCENCIJI¹

Autori koji se bave periodom adolescencije ovaj period posmatraju kao razvojno prelazni period (period tranzicije) iz detinjstva u zrelost. Levinov izraz "osoba na margini" (Lewin, 1939), kojim opisuje adolescenta, dobra je ilustracija pozicije koja se adolescentima pripisuje u ovom periodu, pošto ukazuje na stalno balansiranje između uloge deteta i uloge odraslih.

Ono što je zanimljivo, kada je o ovom razvojnom periodu reč, je da je on uglavnom definisan onim što on nije : adolescent nije više dete, ali nije još ni odrasla osoba, nezrelost detinjstva je prevaziđena, a izazovi i mogućnosti odraslog doba još nisu ostvareni.

Dodatnu teškoću predstavlja i nepostojanje jasno ekspliciranih pokazatelja kraja detinjstva i početka odraslog doba. U nekim kulturama postoji *obred inicijacije* kojim se javno obeležava prelazak iz perioda detinjstva u period odrasle osobe. U kulturama kod kojih postoji ovaj obred, period adolescencije je jako kratak, ponegde traje samo koliko traje priprema za obred i sam obred inicijacije. S obzirom da u zapadnoj kulturi ne postoji obred inicijacije, čime je znatno otežano određivanje početka i kraja adolescencije, neki autori (prema: Kimmel & Weiner, 1995) predlažu dva moguća pokazatelja za određivanje trajanja adolescencije: *biološki uzrast* za određivanje početka i *socijalni uzrast* za određivanje kraja adolescencije. Pod biološkim uzrastom ovi autori podrazumevaju promene do kojih dolazi u biološkom razvoju organizma i koje su rezultat promene hormonskog statusa organizma, kao što su razvoj skeleta, pojava menstruacije kod devojčica, pojava sekundarnih polnih odlika, itd. Pod socijalnim uzrastom se podrazumeva socijalna zrelost pojedinca koja se razlikuje u različitim društvima i kulturama. Negde je to promena dotadašnje uloge u društvu (od deteta do partnera i roditelja, ili od studenta do zaposlene osobe), a negde je to *formalni uzrast* i očekivanja koje društvo ima od ljudi koji su određenog uzrasta, tako da kada neko preuzme uloge odraslog, kada ga drugi vide kao odraslog i kada on sebe doživljava tako, možemo da kažemo da ta osoba nije više adolescent već odrasla osoba. Autori koji se bave adolescencijom govore o tri perioda: rana adolescencija (od 12 do 15 godina), srednja adolescencija (od 15 do 17 godina) i pozna adolescencija (posle 17 godina), naglašavajući međutim da je svaka podela arbitrarna.

Bez obzira na neslaganja kada je u pitanju određivanje početka i kraja adolescencije, većina autora koji se bave ovim periodom slaže se u tome da je ovo period tranzicije, tj. period promena, neravnoteže i razvoja koji služi kao most između detinjstva i zrelosti. Ukoliko su te tranzicije očekivane u nekoj kulturi sa određenim uzrastom i dešavaju se na vreme, onda one obično vode ostvarivanju važnih razvojnih zadataka u adolescenciji, kao što su: razvijanje novih i zrelijih odnosa sa vršnjacima oba pola, prihvatanje muške / ženske socijalne uloge, postizanje veće emocionalne nezavisnosti od roditelja i odraslih, priprema za bračni i porodični život i karijeru, usvajanje sistema vrednosti, ideologije i

¹ Tekst je preuzet iz priručnika **Vršnjačka medijacija – priručnik za voditelje radionica iz oblasti obrazovanja za veštine medijacije** (J. Vranjesevic, Z. Trikić, D. Koruga, S. Vidović i V. Dejanović). Kinderberg and GTZ, Beograd, 2003.

stavova i usvajanje socijalno odgovornog ponašanja (Havighurst, 1972). Promene koje se u adolescenciji dešavaju izuzetno su značajne za dalji razvoj i od načina ostvarivanja razvojnih zadataka u tom periodu u velikoj meri zavisi uspešno prilagođavanje i dalji razvoj odrasle osobe.

1.1. PROMENE U ADOLESCENCIJI

1.1.1. Promene fizičkog izgleda

U periodu rane adolescencije dolazi do brojnih promena u telesnom funkcionisanju i fizičkom izgledu među kojima su najznačajnije:

- promena hormonskog statusa organizma (pojačano lučenje polnih hormona: testosterona i estrogena koji utiču na razvoj jajne ćelije i spermatozoida i ubrzavaju metaboličke procese)
- pojava sekundarnih polnih karakteristika kao rezultat promene hormonskog statusa
- razvoj skeleta, nagli porast visine i težine

Ove promene su veoma značajne pošto utiču na način na koji adolescenti opažaju sebe u ovom periodu, tj. na sliku koju o sebi imaju. Budući da je za identitet u adolescenciji i za sliku o sebi važan kontinuitet, adolescenti su suočeni sa problemom kako da novonastale promene uklope u postojeću sliku o sebi, tako da se osećaju adekvatno. Najupadljiviji je nagli rast visine i težine koji često dovodi do toga da se adolescent oseca nezgrapno i nespretno u pokušajima da se prilagodi novonastalim promenama. Brojna istraživanja pokazuju da su adolescenti veoma osetljivi na promenu *telesnog Ja*, pogotovo ako se ta promena ne poklapa sa onim što se u datoj kulturi smatra poželjnim izgledom (Lerner & Karabenick, 1974). O značaju koji telesno Ja ima za sliku o sebi govore i podaci da adolescenti u periodu rane adolescencije (13 do 15 godina) koriste gotovo isključivo telesne karakteristike da bi opisali sebe i to obično karakteristike koje smatraju nepoželjnim (debeo, krupan, nizak, isl.). Tek kasnije u periodu pozne adolescencije, adolescenti opisuju sebe kroz neke intelektualne, socijalne i emocionalne kategorije, obično poželjne (društven, iskren, pametan, isl.) (Simmons & Rosenberg, 1975).

Uvremenjenost telesnih promena je još jedan važan faktor koji utiče na način na koji se slika o sebi formira u ovom periodu. Istraživanja pokazuju da su dečaci koji se kasnije razvijaju manje popularni među vršnjacima, manje privlačni suprotnom polu i manje sigurni u sebe od onih koji su se razvili ranije. Za razliku od njih, devojčice koje se razvijaju prerano imaju problema u adaptaciji i često su nesigurne i povucene, iako ih sredina prihvata. Neuvremenjenost ima više negativnih implikacija za dečake nego za devojčice (Blyth & Simmons, 1985), budući da dečaci koji se kasnije razvijaju odstupaju u većoj meri od stereotipa o snažnom muškarcu koji je dominantan u većini kultura. Za razliku od njih, devojčice koje se kasnije razvijaju, uklapaju se u stereotip o nežnim i slabim ženama i zbog toga imaju manje problema u prilagođavanju.

1.1.2. Promene u kognitivnom funkcionisanju

U periodu adolescencije dolazi do kvalitativnog skoka u intelektualnom razvoju: prelazak sa konkretnih na formalne operacije. Karakteristike formalnog mišljenja su:

- sposobnost apstraktnog mišljenja – mišljenje se oslobađa dominacije konkretnog, javlja se hipotetičko deduktivno mišljenje, adolescent je u stanju da misaono eksperimentiše, da formuliše hipoteze, koje onda misaono proverava. Na taj način adolescenti stvaraju svoje teorije o uzrocima pojava, njihovoj povezanosti i implikacijama, kao i o različitim ishodima jednog procesa. Zahvaljujući apstraktnom mišljenju adolescenti su u stanju da razumeju metafore, poslovice i analogije svih vrsta, kao i da uživaju u ironiji i satiri.
- veća fleksibilnost u mišljenju – u periodu rane adolescencije (12 i 13 godina), osoba ne može da razume da problem može da ima više od jednog rešenja, ona razmišlja isključivo u ekstremima (ili crno, ili belo, ili dobro ili loše) i ne razume da postoje i prelazi između ekstrema (nijanse sivog). Već sa 14 i 15 godina mlada osoba postaje svesna da postoje različiti pogledi na stvar, svesna je različitih aspekata argumenata i u stanju je da zauzmu relativističko gledište. Mišljenje postaje pokretljivije, kritičnije i pragmatičnije (Adelson, 1971)
- pojavljuje se dimenzija budućnosti – za razliku od dece koja razmišljaju u terminima sadašnjosti, u adolescenciji se vremenska dimenzija proširuje tako da obuhvata i blisku i daleku budućnost. Adolescenti postaju zaokupljeni budućnošću, planiranju i predviđanju, što sve pomaže njihovom uključivanju u uloge odraslih i preuzimanju odgovornosti koja se očekuje iz tih uloga.
- Pojavljuje se dimenzija mogućeg – ovo je jedna od najznačajnijih karakteristika mišljenja u adolescenciji. Za razliku od mlađeg deteta koje polazi od stvarnih, konkretnih opažajnih podataka u procesu zaključivanja, adolescent polazi od onog što je *moguće* i to onda proverava upoređujući sa prethodnim iskustvom, ili sa podacima koje ima u okruženju. Formalno mišljenje polazi od onoga što je moguće da bi se stiglo do onoga što stvarno jeste.

Sve ove promene u kognitivnom funkcionisanju, imaju veliki uticaj na ponašanje, stavove i način na koji adolescenti doživljavaju svet oko sebe. Dimenzije mogućeg i budućnosti, omogućavaju adolescentima da razumeju i da formulisu društvene teorije i da “aktivno učestvuju u ideologijama odraslih, što je obično udruženo sa željom da menjaju društvo, čak i da ga (u mašti) unište da bi napravili bolje” (Piaget, 1980) . Ukoliko je stvarnost nešto što se doživljava kao negativno, a već postoji dimenzija mogućeg, onda nije čudo što adolescenti ispoljavaju želju za promenom svega postojećeg što se od strane odraslih tumači kao bunt.

1.1.3. Socijalna kognicija – razumevanje socijalnih odnosa

Socijalna kognicija predstavlja način na koji razmišljamo o drugima i o sebi, tj. način na koji saznajemo svet oko sebe. Ovaj pojam u osnovi sadrži pretpostavku da sa uzrastom deca i adolescenti stiču sve složenije kognitivne veštine i socijalne strategije da bi razumeli međuljudske odnose i probleme koji se u tim odnosima pojavljuju. Socijalna kognicija se odnosi i na sposobnost procene i predviđanja načina na koji će se osoba ponašati u određenoj situaciji i kako će se pri tom osećati i zahteva sposobnost decentracije tj. sagledavanja tačke gledišta druge osobe. Šancova pominje pet pitanja koja se odnose na ključne aspekte socijalne kognicije (prema: Muuss, 1996)

1. *Šta druga osoba vidi?* Sposobnost zaključivanja o tome šta je osoba u stanju da vidi sa svoje tačke gledišta

2. *Šta druga osoba oseća?* Fokus je na razumevanju emocionalnih stanja osobe - empatija
3. *Šta druga osoba misli?* Sposobnost da zaključujemo o misaonim procesima druge osobe i da ih razlikujemo od sopstvenih
4. *Šta druga osoba namerava?* Zaključivanje o motivaciji druge osobe
5. *Kako druga osoba izgleda?* Percepcija druge osobe i to ne samo kroz uočavanje vidljivih karakteristika (visina, građa, snaga, isl.) već i izvesnih crta ličnosti (otvorena, zainteresovana, iskrena, isl)

Robert Selman, autor jedne od napotpunijih teorija socijalne kognicije, smatra da je ovo složeni pojam koji uključuje empatiju, moralno mišljenje, sposobnost rešavanja problema u interpersonalnim odnosima, razvoj svesti o sebi i drugima (igranje uloga) i promenu tačke gledišta (decentracija). On razlikuje pet faza u razvoju socijalne kognicije od kojih su poslednje dva vezane za period adolescencije (Selman, 1980). Razvoj socijalne kognicije Selman posmatra kroz četiri oblasti: *svest o sebi, prijateljstvo i konflikti, vršnjački odnosi i odnos roditelji – dete* (koncept kažnjavanja).

Faza 0 - Egocentrična faza (od 3 do 6 godina) u kojoj dete nije u stanju da razdvoji ono što ono misli od onoga što misle drugi ljudi. Dete smatra da je njegova tačka gledišta jedina i nije u stanju da se stavi na tačku gledišta druge osobe. U ovom periodu konflikt se shvata kao situacija u kojoj jedna strana ne dobija ono što želi, zbog ponašanja druge strane i strategije rešavanja konflikta su ili povlačenje i poslušnost, ili nasilno ostvarivanje svog cilja (napr. dete grabi igračku i odlazi)

Faza 1. Početak decentracije (od 5 do 9 godina) – u ovom periodu deca počinju da shvataju da druga osoba može da ima pogled na svet koji je drugačiji od njihovog. U ovoj fazi dete počinje da razumeva ulogu subjektivnih, tj. psiholoških faktora u konfliktu (neslaganje), ali je rešavanje konflikta u ovoj fazi i dalje jednostrano (jedna strana gubi, druga dobija). Obično se traži arbitraža onih koji se percipiraju kao moćniji (odrasli), dete često koristi pretnje ili silu da bi dobilo ono što želi, ili se posle neuspelih pokušaja da dobije ono što želi povlači i ponaša kao žrtva tražeći utehu i odobravanje odraslih.

Faza 2. Reciprocitet (od 7 do 12 godina) – u ovom periodu deca ne samo da razumeju da drugi ljudi imaju svoj pogled na svet, nego su u stanju i da se stave na tačku gledišta drugih

Svest o sebi – u ovom periodu dete pravi razliku između unutrašnje i spoljašnje realnosti i često krije svoje unutrašnje Ja da bi izbeglo neodobravanje ili osećanje stida. Pošto je dete sada u stanju da sagleda kako ga drugi opažaju, unutrašnje, privatno Ja postaje značajnije od onoga što je vidljivo i što se javno prezentuje drugima.

Konflikti i prijateljstva – dete postaje svesno da obe strane doprinose konfliktu, tako da zbog toga obe strane moraju da sarađuju da bi se konflikt rešio. Međutim, u ovoj fazi i dalje dominira sopstveni interes i želja da se cilj ostvari po svaku cenu. U ovoj fazi dete ne naređuje, već koristi razne forme prijateljskog ubeđivanja i manipulacije: pozivanje na ono što je fer (“hajde da bacamo kocku”), na prošla iskustva (“prošli put sam ja tebe pustio...”), na zajednički interes (“to će i tebi doneti korist...”), pronalazi saveznike koji će zastupati njegove interese. Često se manipuliše osećanjem krivice, kao i pozivanjem na ono što grupa očekuje (konformizam).

Faza 3. Uzajamnost (10 do 15 godina) - karakteristična za period rane adolescencije u kojoj adolescent ne samo da može da se stavi na tačku gledišta druge osobe, već je u stanju da sagleda i sebe i drugu osobu sa opštijeg stanovišta, tj. sa stanovišta neke treće osobe. Pogled iz “trećeg ugla” pruža adolescentu mogućnost da bude posmatrač svojih odnosa sa drugima i da istovremeno može da koordiniše i uzima u obzir i svoju i tuđu tačku gledišta. Adolescent je sada sposoban da razgraniči sopstveno gledište od onoga što se može smatrati gledištem “prosečnog pripadnika” grupe.

Svest o sebi –adolescent je u stanju da jasnije sagledava sebe i svoje karakteristike.

Prijateljstva i konflikti – u ovoj fazi prijateljstvo se veoma vrednuje, ono ne predstavlja samo puko provođenje vremena u grupi, već uključuje uzajamnost, razmenu osećanja i međusobnu podršku. Konflikti se u ovom periodu vide kao prirodni, skoro neophodni deo prijateljskih odnosa, budući da je svaka osoba jedinstvena sa svojim potrebama i vrednostima. U ovoj fazi na konflikt se gleda kao na nešto što će pomoći da se odnos produbi i poboljša i adolescenti tragaju za rešenjem kojim će obe strane biti zadovoljne, uzimajući u obzir potrebe svih strana u sukobu. U stanju su da sagledaju kako se svaka strana oseća u vezi sa predlogom druge strane i poštuju se osećanja i potrebe drugih. Konflikti se rešavaju kroz uzajamno pregovaranje: “Dam - daš”. U ovoj fazi primarni cilj nije više interes pojedinca, već zadržavanje bliskosti, prijateljstva što dovodi do prihvaćenosti od strane grupe i osećanja pripadnosti.

Vršnjački odnosi – razvija se lojalnost prema grupi i spremnost da se doprinosi dobrobiti grupe (lojalnost po tipu: *Svi za jednog*). Grupna solidarnost postaje veoma važna.

Odnos roditelj - dete – U ovoj fazi adolescenti posmatraju kaznu kao nešto što je više primenjivo na mlađu decu nego na njih. U stanju su da razumeju da kazna za roditelje znači sigurnost, ostvarivanje autoriteta i kontrole, ali misle da postoje i drugi metodi za poslušnost i kontrolu osim kazne.

Faza 4. Produbljena društvena perspektiva (15 godina i više) – tokom ove faze, adolescent dolazi do viših i apstraktnijih nivoa kognicije koji uključuju koordinaciju društvene perspektive i perspektive pojedinca i grupe kojoj pripada. Adolescenti postaju svesni relativnosti svojih i tuđih gledišta i razumeju da nečije stanovište zavisi od usvojenog sistema vrednosti, grupe kojoj pripada, isl. Postaju svesni uloge psiholoških faktora, kao što su motivacija, osećanja, vrednosti, kao i uloge nesvesnih procesa. Postaje im bliska ideja da su ljudi osoben sklop crta ličnosti, vrednosti, uverenja, stavova i da imaju jedinstvenu istoriju razvoja.

Svest o sebi – u ovom periodu ideja nesvesnog postaje značajna, tj. uverenje da u osnovi našeg unutrašnjeg sveta postoji još dublja realnost koje nismo svesni, ali koja utiče na naše celokupno doživljavanje i ponašanje

Prijateljstvo i konflikti – u ovoj fazi se ideja o uzajamnosti i bliskosti koja je bila ključna u prethodnoj fazi odbacuje, ukoliko se kosi sa individualnim razvojem. Individualnost je značajnija od povezivanja i oslanjanja na grupu. Ova faza je obeležena sukobom dve potrebe: za autonomijom i bliskošću, tako da mlada osoba pokušava da pronađe balans između nezavisnosti sa jedne i pripadanja grupi sa druge strane i to kroz spremnost na komunikaciju i razmenu. Adolescenti su u ovoj fazi svesni da često konflikt unutar jedne osobe uzrokuje konflikte između nje i okoline.

Uspešno rešavanje konflikta znači produbljivanje odnosa, razmenu intimnih osećanja i potreba.

Vršnjački odnosi – na lojalnost grupi gleda se kao na očuvanje jedinstvenosti grupe, tako da je mlada osoba spremna da se žrtvuje za dobrobit grupe odustajanjem od svojih ciljeva u ime ciljeva grupe

Odnos roditelj dete – u ovoj fazi adolescenti opažaju kaznu kao nesvesni napor roditelja da uspostave kontrolu nad njima i da se tako osete sigurni.

Selmanova istraživanja pokazuju da adolescenti pokazuju više nivoa razumevanja drugih kada su u pitanju njihovi vršnjaci, nego kada su u pitanju roditelji, što on objašnjava doživljajem ravnopravnosti/neravnopravnosti u odnosima. Rezultati pokazuju da su devojčice uspešnije u rešavanju konflikata, što može da bude zbog uloge žene u određenom društvu, pošto se od te uloge očekuje brižnost, vođenje računa o drugima i o njihovim odnosima.

Kada je u pitanju korišćenje strategija u konfliktima (popuštanje, povlačenje, ili briga o sebi i svojim potrebama), Selmanova istraživanja govore o tome da je fleksibilnost strategija osnova zdravog prilagođavanja adolescenata i da oni adolescenti koji pokazuju probleme u prilagođavanju funkcionišu uglavnom primenjujući samo jednu od strategija (ili se stalno povlače, ili brinu isključivo o sebi i svojim potrebama).

1.1.3.1. Egocentrizam u adolescenciji

Jedna od bitnih karakteristika socijalne kognicije u adolescenciji je sposobnost decentracije, tj. uzimanje u obzir različitih tačaka gledišta. Izgleda da upravo ova sposobnost uzimanja u obzir mišljenja drugih ljudi, predstavlja osnovu za novu vrstu egocentrizma koji je karakterističan za ovaj period. Adolescenti egocentrizam se ispoljava na dva načina (Elkind, 1967):

- Nemogućnost da se napravi razlika između onoga što drugi misle od sopstvenih preokupacija. Adolescenti podrazumevaju da su i drugi ljudi preokupirani i da bave se onim čime se i oni bave, kao i da je ono što je za njih (adolescente) važno, važno i drugim ljudima. Budući da je u adolescenciji bitan utisak koji će da se ostavi na druge i budući da su adolescenti zbog toga veoma kritični prema sebi, oni onda podrazumevaju da su i drugi kritični prema njima, da ih procenjuju i da su preokupirani njima i njihovim celokupnim imidžom. Elkind koristi termin **izmišljena publika** da bi objasnio činjenicu da adolescenti misle da su svi ostali zaokupljeni njima, kao što su oni zaokupljeni sobom.
- Uverenje o sopstvenoj neuništivosti i svemoćnosti – upravo zbog toga što veruju da su značajni za većinu ljudi koji se bave njima i razmišljaju o njima, adolescenti počinju da gledaju na sebe, svoja osećanja i uverenja kao na nešto specijalno i jedinstveno. Adolescent je uveren da niko ne proživljava stvari kao on sam, da je to što se njemu događa nešto jedinstveno i nikada ranije doživljeno. Ovaj **lični mit** kako ga Elkind zove, često uključuje i mitove o adolescentnoj svemoćnosti i neuništivosti, što može da objasni često veoma riskantna ponašanja adolescenata (eksperimentisanje sa drogama, promiskuitet, opasne avanture, isl), upravo zbog uverenja da se njima ništa loše ne može desiti.

1.1.4. Promena slike o sebi

Što se tiče slike o sebi u ovom periodu, adolescencija je shvaćena i kao period promene i kao period konsolidacije (Coleman & Hendry, 1996). Za ovaj period su vezane brojne

promene: fizički rast i razvoj, intelektualni razvoj, socijalni razvoj (životni prostor se širi i diferencira, povećava se broj uloga koje su adolescentima dostupne, postoji mogućnost aktivnog eksperimentisanja sa različitim ulogama), emocionalni razvoj (povećanje autonomije u odnosu na roditelje, traženje emocionalnih izvora van porodice), koje utiču i na promenu slike o sebi.

Jedna od promena u ovom periodu je način na koji adolescenti opisuju sebe: U ranom detinjstvu sliku o sebi čine jednostavni opisi ponašanja i preferencija (šta se voli, ili ne voli), u srednjem detinjstvu slika o sebi se uglavnom sastoji iz poređenja sa drugima, dok u ranoj adolescenciji sliku o sebi čine psihološki i socijalni pojmovi koji se tiču odnosa sa drugima i razne socijalne veštine koje su važne za te odnose i načine na koje će se neko predstaviti. U poznoj adolescenciji sliku o sebi čine lična uverenja i verovanja, vrednosti, planovi i razmišljanja, shvatanje sebe kao aktivnog delatnika (Damon & Hart, 1988).

Prema mnogim autorima (Harter, 1990; Damon & Hart, 1988), slika o sebi u adolescenciji postaje sa jedne strane apstraktnija, bolje organizovana, strukturisanija i koherentnija, a sa druge strane diferenciranija u odnosu na različite socijalne kontekste. Važan zadatak u adolescenciji postaje integracija različitih vidova slike o sebi u jednu koherentnu sliku o sebi:

- integracija *javnog i privatnog Ja* – adolescencija je period u kojem je razlikovanje ova dva Ja uočljivo i za adolescente veoma važno. Oni počinju da razlikuju ono što oni konstruišu kao "*pravo Ja*" koje je samo njihovo, osobeno i skriveno od drugih, i ono što predstavlja način na koji sebe prezentuju raznim važnim drugim osobama. Istraživanja pokazuju da su motivi za prikazivanje javnog Ja: želja da se zadive ili zadovolje drugi, eksperimentisanje sa različitim ulogama i njihovim društvenim efektima, ili pak zaštita privatnog Ja iz straha da neće naići na odobravanje ili podršku (Harter, 1990).
- Integracija *sadašnjeg i budućeg Ja* – dimenzija budućnosti je u adolescenciji veoma važna. " Adolescent ima dve koncepcije o sebi - onu koja mu govori šta sada jeste i onu koja mu govori šta će biti - i način na koji integriše sliku budućnosti u sliku sadašnjosti određuje u velikoj meri stepen njegove trenutne integrisanosti" (Douvan & Adelson, 1966, str. 23). Na pitanje šta se sve promenilo u načinu na koji opažaju sebe, adolescenti najčešće navode promene koje se odnose na očekivanja koja oni imaju od uloga odraslih, a to su zrelost; ozbiljnost, odgovornost; razmišljanje o budućnosti, planiranje; povećanje životnog iskustva, kao i više obaveza i briga. Oni naročito ističu dimenziju budućnosti i svoj proaktivni stav, govoreći da im je važna promena ta što sada razmišljaju o budućnosti, imaju i neke planove vezane za budućnost i ne žive kao ranije samo u sadašnjem trenutku (Vranješević, 2000).
- Integrisanje *idealnog i realnog Ja* – iako je razlikovanje idealnog i realnog Ja, normalan razvojni fenomen u periodu adolescencije, koji neki autori povezuju sa razvojem mišljenja u tom periodu, suviše veliki raskorak između ova dva Ja, povećava verovatnoću javljanja problema u prilagođavanju i prihvatanju sebe. Teškoću predstavlja i ukoliko se nepoželjno Ja suviše približi realnom Ja, tj. ako se formira negativni identitet.
- Integrisanje rodne uloge u sliku o sebi, razvoj rodno² identiteta – rodna uloga predstavlja skup ponašanja i normi koje se u određenom društvu očekuju od pripadnika muškog i ženskog pola. Rodni identitet predstavlja stepen u kojem osoba

² Iako se u literaturi polni i rodni identitet često koriste kao sinonimi, rodni identitet treba razlikovati od tzv. polnog identiteta koji predstavlja biološku datost (muški i ženski pol)

opaža slaganje između svog ponašanja i očekivanja i onoga što je u društvu unapred definisano kao muška i ženska rodna uloga. Razvoj rodnog identiteta, započet još u ranom detinjstvu, reformuliše se i preispituje u periodu adolescencije. U periodu detinjstva rodne uloge su jasno definisane i opažene kao sasvim razgraničene i odvojene, u periodu rane adolescencije granice rodni uloga se gube (faza preispitivanja, nejasnoće, eksperimentisanja sa ulogama i ciljevima), da bi se na kraju u poznoj adolescenciji ponovo uspostavila jasna razlika između rodni uloga. Tokom adolescencije postoji veliki pritisak i roditelja i vršnjaka da se usvoje ponašanja koja društvo očekuje od određenih uloga, što može da oteža proces prilagođavanja, pogotovo kada adolescent opaža da odstupa od standarda propisane uloge. Neka istraživanja pokazuju da je usvajanje rodnog identiteta u adolescenciji posebno problematično za devojke, pošto se od njih zahteva da posle perioda aktivnosti i orijentacije na uspešnost postanu pasivne i zavisne da bi ispunile svoju rodnu ulogu žene i majki, što one doživljavaju kao veliki diskontinuitet i teško se prilagođavaju (prema: Coleman and Hendry, 1996).

Harterova govori o tri faze u razvoju koherentne slike o sebi (Harter, 1990):

1 - Adolescenti u periodu rane adolescencije uviđaju izvesne kontradiktornosti u okviru slike o sebi, ali im ne pridaju važnost, tj. te kontradiktornosti ne opažaju kao potencijalno konfliktne.

2 - U periodu srednje adolescencije adolescenti opažaju konflikt između različitih uloga koje imaju i ponašanja koja te uloge određuju, ali ne umeju da integrišu te razlike u jednu jedinstvenu sliku o sebi i zato taj konflikt doživljavaju kao stresan.

3 - U periodu pozne adolescencije, iako te suprotnosti postoje i dalje, one ne prouzrokuju zabrinutost, konflikt i stres, pošto su adolescenti u stanju da te suprotnosti integrišu u koherentnu sliku o sebi. U okviru tako integrisane slike o sebi, te suprotnosti su viđene kao nešto normalno i poželjno.

1.1.5. Identitet u adolescenciji

Doprinos E. Eriksona teorijama o razvoju identiteta u adolescenciji je dvojak. Prvo, za razliku od onih teoretičara koji se prvenstveno usmeravaju na rano detinjstvo do puberteta, smatrajući taj period najznačajnijim za razvoj ličnosti, Erikson posebnu pažnju poklanja periodu preadolescencije i adolescencije koje smatra jako značajnim za dalji razvoj, zbog važnih razvojnih zadataka pred kojima se nalazi mlada osoba. Drugo, Erikson ponovo uvodi pojam identiteta u psihoanalitičku teoriju i praksu i problem identiteta smešta u centar adolescentne dinamike.

Prema Eriksonu, razvoj ličnosti i proces formiranja identiteta odvija se kroz osam sukcesivnih etapa, od kojih je svaka od velike važnosti za formiranje zrele ličnosti. U svakoj od njih dolazi do javljanja razvojnih kriza, koje su rezultat privremenog nesklada između razvojnih mogućnosti pojedinca i zahteva socijalne sredine. Erikson naglašava razvojni aspekt krize, pošto je ona podstaknuta samim razvojem i kroz nju se ostvaruje rast i dalje napredovanje, uspostavljanje ravnoteže na višem nivou od prethodne. Razvojne krize u svim stadijumima Erikson tumači kao pokušaj postizanja osećanja celovitosti. Celovitost koju treba postići u stadijumu puberteta i adolescencije, jeste osećanje unutrašnjeg identiteta. To je osećanje unutrašnjeg kontinuiteta između onoga što mlada osoba jeste i što će tek biti, između onoga što ona misli da jeste i onoga što opaža da drugi o njoj misle i od nje očekuju.

Proces formiranja identiteta je krupan razvojni korak, koji zavisi i od načina na koji je osoba rešila sve prethodne razvojne zadatke i koji se odvija postepeno, kroz mnogobrojne uspone i padove. Odnos ranih i novih poistovećenja je posebno značajan za formiranje identiteta, pošto identitet sadrži sva poistovećenja iz detinjstva, ali ih istovremeno i prerasta, stvarajući jedan novi kvalitet sa novim identifikacijama, ulogama, potrebama, očekivanjima i ciljevima. Poistovećenja iz detinjstva su asimilovana i apsorbovana u tu novu konfiguraciju (identitet), koju karakteriše osećanje celovitosti, istovetnosti i kontinuiteta. Adolescencija je vreme veoma burnih fizičkih i psiholoških promena, vreme lutanja u potrazi za novim ljudima i idejama u koje mlada osoba može da veruje. Ona mora da integriše nova poistovećenja, nove elemente identiteta (među kojima najvažniji postaje polni identitet), sa poistovećenjima ranog detinjstva. Ovo predstavlja krupan razvojni zadatak, ali neophodan za postizanje osećanja celovitosti. Adolescentu je potrebno vreme, tokom kojeg će eksperimentisati sa različitim ranim poistovećenjima, ulogama i ciljevima, pokušavajući da u nekoj od njih pronađe sebe. Za vreme tog "psihološkog moratorijuma" (Erikson, 1976), adolescent se udaljuje od roditelja i eksperimentiše sa drugim osobama i ulogama. U tom periodu je naročito važna društvena podrška, pošto postepeno uz nju adolescent pravi konačan izbor, opredeljuje se i postepeno preuzima obaveze koje od njega društvo očekuje.

Medjutim, ukoliko osoba nije razrešila neke od zadataka iz prethodnih razvojnih faza, ona se u traganju za celovitošću vraća na te nerazrešene zadatke, što onda zaustavlja dalji razvoj. U pokušaju formiranja osećaja identiteta, ona može da prođe kroz faze izbora *negativnog identiteta*, ili potpune *konfuzije identiteta*. U tim situacijama psihološki moratorijum se produžava, konačna odluka se odlaže i to može da se manifestuje čestim menjanjem opredeljenja i uloga, različitim neurotičnim reakcijama, delikventnim ponašanjem, i sl.

Prema Eriksonu, postignut identitet i konfuzija identiteta se odnose na različite ishode psihosocijalne krize koja se odvija u adolescenciji i predstavljaju suprotne polove jednog kontinuuma. Marsija (Marcia, 1966; 1967) je jedan od prvih autora koji je pokušao da da empirijsku potvrdu tog kontinuuma i on razlikuje četiri statusa identiteta koji predstavljaju "individualne stilove koje osoba koristi da bi izašla na kraj sa krizom identiteta" (Marcia, 1966; 1967). Osnovno merilo za njihovo razlikovanje je stepen opredeljenja i prisustvo, ili odsustvo krize.

Postignut identitet

Osobe sa postignutim identitetom su prošle kroz krizu i iz nje izašle sa jasnim opredeljenjima, definisanim ulogama i ciljevima.

Difuzni status

Bez obzira na to da li su osobe sa difuznim identitetom iskusile krizu, ili nisu, njihovo glavno obeležje je nedostatak želje i borbe da se opredele. One nisu mnogo zainteresovane za bilo kakvo trajnije opredeljenje. Svaka, makar i najslabija preferencija nekog izbora može da bude brzo odbačena, pošto se različite mogućnosti stalno javljaju, a pošto su sve podjednako primamljive, osoba nije sklona da posebno razmatra svaku od njih. Ona jednostavno ostaje neopredeljena.

Moratorijum

U moratorijumu, kao i kod difuznog statusa, postoji veliki broj alternativa i mogućih izbora. To je period u kojem se mešaju različite vrednosti, uloge i ciljevi, adolescent je zaokupljen naizgled nerešivim pitanjima. Međutim, ono što odvaja moratorijum od difuznog statusa, jeste želja i borba adolescenta da se opredeli. Iako su želje i vrednosti

njegovih roditelja još uvek važne, on pokušava da nađe kompromis između njih, socijalnih zahteva i svojih sopstvenih mogućnosti.

Isključiv status

Osobe sa isključivim statusom nisu nikada iskusile krizu identiteta. One su opredeljene, ali su ta opredeljenja uslovljena željama i vrednostima njihovih roditelja. Takve osobe postaju ono što drugi (roditelji) od njih žele. Karakteriše ih rigidnost i kada se suoče sa situacijama u kojima roditeljske vrednosti više nisu primenljive, postaju zastrašene.

U osnovi ovih statusa leži kontinuum koji je zasnovan na blizini, tj. udaljenosti od postignutog identiteta, koji je po Eriksonu osnovni zadatak koji treba postići u adolescenciji. U Eriksonovom shvatanju adolescencije, naglasak je na traganju za identitetom, kao glavnim i univerzalnim problemom čitavog adolescentnog perioda. Naglasak je takođe, na svesnoj borbi adolescenta da se usaglasi sa normama svoje socijalne sredine i da prihvati uloge koje se od njega očekuju. Upravo zbog velike uloge koju društvo ima u procesu formiranja identiteta, Erikson smatra da je jako važno da društvo dozvoli slobodu "eksperimentisanja" mlade osobe sa različitim ulogama i na taj način omogući javljanje moratorijuma kroz koji će proces formiranja identiteta biti ubrzan. Važno je omogućiti adolescentima da prođu kroz moratorijum, bez etiketiranja te faze kao "poremećaja identiteta" i u tom smislu uloga društva je presudna.

1.1.6. Emocionalni razvoj u adolescenciji

Emocionalni razvoj u adolescenciji obeležava traganje za emocionalno podrškom van porodičnih okvira. Roditelji u ovom periodu prestaju da budu jedini izvor sigurnosti i emocionalne razmene, adolescent započinje proces psihološkog odvajanja od roditelja i postizanja autonomije i emocionalnu podršku i prihvatanje traži i van porodice: među vršnjacima i partnerima.

1.1.6.1. Odnos sa roditeljima

Jedan od najvažnijih zadataka u adolescenciji, neophodan da bi se prešlo iz perioda detinjstva u period zrelosti, je psihološko odvajanje od roditelja. Osnovna tema u periodu adolescencije je sticanje autonomije i nezavisnosti. Bez obzira da li taj proces sticanja autonomije predstavlja raskidanje ranih infantilnih zavisnosti od roditelja da bi se uspostavile nove zrele heteroseksualne veze, kao što to tvrde psihoanalitičari, ili je taj proces obeležen promenom i redefinisanjem socijalnih uloga, kao što to tvrde socijalni psiholozi, on ipak predstavlja jedan od najznačajnijih razvojnih zadataka u ovom periodu. Prema nekim autorima (Erikson, 1976; Marcia, 1966, 1967) postojanje konflikta između adolescenata i njihovih roditelja je ne samo poželjno, već i neophodno u cilju postizanja jasnog identiteta. Potrebno je i poželjno da adolescent počne da preispituje sistem verovanja i vrednosti koji je usvojio od roditelja i da ga podvrgne testu i kritici. Ono što se podrazumeva pod adolescentnom krizom, zapravo je proces u kojem se roditeljske vrednosti i rana poistovećenja kritički preispituju, u cilju formiranja identiteta koji neće biti "preuzet" od roditelja, kao što je slučaj kod osoba koje imaju tzv. isključiv status (Marcia, 1966, 1967) i koje nikada nisu ni prošle kroz krizu identiteta, pošto su sve vrednosti bez preispitivanja preuzele od roditelja. Da bi autonomija uopšte bila moguća potreban je konflikt. Pitanje je samo, da li nužno taj konflikt mora da bude toliki, da uzrokuje veliki jaz i neslaganje između dve generacije i da prouzrokuje trajne i duboke probleme u prilagođavanju. U istraživanju rađenom na populaciji beogradskih adolescenata, u kojem je od njih traženo da

navedu najznačajnije promene u načinu na koji opažaju sebe u periodu adolescencije, kao i šta je to što je važno, a što se nije promenilo, dobijen je podatak da je najznačajnija promena doživljaj autonomije u odnosu na roditelje, a da je ono što se nije promenilo a što im je važno, to što i dalje imaju dobar odnos sa roditeljima. O tome koliko im je očuvanje dobrog odnosa sa roditeljima važno govori i podatak da bi se većina adolescenata pre odrekla autonomije nego dobrog odnosa sa roditeljima (Vranješević, 2001). Ovaj nalaz je naizgled kontradiktoran sa podatkom o značaju koji postizanje autonomije od roditelja ima za adolescente: sa jedne strane izgleda da je adolescentima važno to što postaju nezavisniji od roditelja, a sa druge strane im je isto toliko važno to što i dalje imaju dobar odnos sa njima i njihovu podršku tokom odrastanja. Ovu ambivalenciju adolescenata prema autonomiji, roditelji prepoznaju u svakodnevnom ponašanju svojih adolescenata: u jednom trenutku se bune što su roditelji suviše kontrolišući i što se mešaju u sve, da bi već u sledećem trenutku počli da se žale da su zanemareni i ostavljeni.

Izgleda da su roditelji u ovom periodu jako važni kao adekvatan model koji adolescentu pomaže da se uspešnije snađe u novim ulogama i očekivanjima koja idu iz njih, kao i zbog mogućnosti pružanja podrške i oslonca. Proces autonomije, ma koliko bio poželjan, istovremeno predstavlja i pretnju za adolescente, pošto su suočeni sa novim ulogama i očekivanjima i stupaju na tlo za koje "još uvek nemaju razvijene mape". Adolescenti se nalaze pred velikom implikativnom dilemom, koja bi mogla da se iskaže ovako: ako postanem samostalan mogu da izgubim podršku i pomoć roditelja, a u isto vreme mi je jako važno da postanem samostalan i da se odvojim od njih pošto to znači da odrastam. Kao moguće rešenje te implikativne dileme, adolescenti biraju da postaju samostalni, ali uz očuvanje dobrog odnosa sa roditeljima.

Nasuprot uobičajenom shvatanju da su roditelji značajniji kao model u detinjstvu nego u adolescenciji, neka istraživanja pokazuju da su roditelji upravo u ovom periodu najznačajniji modeli i uzori koji utiču na mnoge izbore koji adolescenti prave (prema: Coleman & Hendry, 1996). Roditelji u ovom periodu imaju ulogu nekoga ko validira promene koje nastaju i ukazuju adolescentu na moguće pravce razvoja. Samo u atmosferi prihvatanja od strane roditelja, adolescenti mogu da eksperimentišu sa novim ulogama i vrednostima, da donose važne odluke i na taj način postepeno postaju autonomni u odnosu na roditelje. U prilog ovom shvatanju su i rezultati nekih istraživanja, koja pokazuju da je očuvanje afektivnih veza sa roditeljima u funkciji zaštite adolescentovog osećanja sigurnosti i ravnoteže (Greenwald, 1980), kao i to da u periodu pozne adolescencije, više nego u bilo kom drugom periodu, adolescenti opažaju vezu sa roditeljima kao vezu sa najviše ljubavi (Pipp, Jennings, Shaver, Lamborn & Fisher, 1985).

1.1.6.2. Odnos sa vršnjacima

Prelaz od detinjstva do adolescencije obeležen je važnim promenama u društvenom životu: životni prostor se širi, adolescentu je sada dostupno više uloga nego ranije, on ulazi u neke oblasti života koje mu nisu bile poznate ranije, porodica prestaje da bude jedini referentni okvir. U periodu adolescencije, mlade osobe su suočene sa novim ulogama, odnosima i društvenim situacijama koje zahtevaju drugačije socijalne veštine od onih koje su im bile potrebne na ranijim uzrastima. U usvajanju i ovladavanju tim sposobnostima ključnu ulogu ima vršnjačka grupa kao novi referentni okvir, koji je podjednako važan, često i važniji od roditeljskog. U okviru

vršnjačke grupe adolescent može da eksperimentiše sa raznim ulogama i da ne oseća anksioznost i pretnju zbog toga. Vršnjačka grupa je važna kao referentna grupa, tj. oslonac za adolescenta u njegovom traganju za identitetom i kao uvod u hetroseksualno ponašanje (Dunphy, 1972). Vršnjaci takođe služe kao izvor validacije za neka važna, ali u isto vreme i probna verovanja i vrednosti (Duck, 1973). Vršnjačka grupa u početku služi prevazilaženju osećanja usamljenosti i pruža mogućnost upoznavanja novih prijatelja i proširivanja kruga poznanstava, a kasnije postaje važna i zato što pruža adolescentima osećanje pripadnosti, poverenja i podrške, emocionalne sigurnosti, samopouzdanja, mogućnost da se bude popularan i priznat. Vršnjačka grupa takođe utiče na formiranje slike o sebi i pomaže adolescentu da definiše svoja uverenja, vrednosti i ciljeve.

Ono što se u periodu adolescencije menja je značaj vršnjačke grupe, kao i njena struktura: od vezanosti za gomilu, postepeno se prelazi na vezanost za manji broj prijatelja sa kojima su sada odnosi više intimni i bliski (Brown, Eicher & Petrie, 1986). Promena strukture grupe znači i promenu kvaliteta prijateljstava u adolescenciji. Adolescenti navode da se u ovom periodu kod njih menja kvalitet odnosa sa vršnjacima, tj. prijateljstva u ovom periodu postaju iskrenija i čvršća. Mnogi adolescenti navode da sada imaju čak i manje prijatelja nego ranije, ali da je kvalitet prijateljstava bolji (Vranješević, 2001). Zanimljivo je da mladići u većoj meri nego devojke navode promenu u kvalitetu prijateljstava i smatraju da su sada društveniji nego ranije, imaju veći krug prijatelja i iskrenija prijateljstva, dok devojke u znatno većoj meri nego mladići smatraju da se u ovoj oblasti druženja i kontakata sa vršnjacima ništa nije promenilo, tj. i dalje se druže kao i ranije, što takođe ide u prilog pretpostavki teoretičara i istraživača o različitom značaju koje vršnjačka grupa ima za devojke i mladiće. Neka istraživanja pokazuju da se mladići u većoj meri nego devojke identifikuju sa grupom i da su podložniji grupnom pritisku (prema: Coleman & Hendry, 1996).

Uticaj i značaj vršnjačke grupe opada tokom adolescencije, pošto se tokom odrastanja pojavljuje potreba za samostalnošću, identitet postaje sve stabilniji, osoba postaje sigurna u sebe i nije joj više neophodno odobravanje i sigurnost koju vršnjačka grupa pruža. Takođe, pri kraju adolescencije, pojavljuje se i potreba za intimnošću i intimnom razmenom sa malim brojem ljudi, tako da je i to razlog što vršnjačka grupa gubi svoj uticaj.

Značaj vršnjačke grupe u periodu adolescencije (pogotovo u periodu rane i srednje adolescencije), nipošto ne znači da su roditelji prestali da budu važan referentni okvir. Mnoga istraživanja pokazuju da su u ovom periodu roditelji često podjednako važni ako ne i važniji od vršnjaka i da se često saveti roditelja vrednuju više od saveta vršnjaka, pogotovo kada su u pitanju neke važne odluke i izbori. Pokazano je takođe, da to što se adolescenti često radije obraćaju vršnjacima za pomoć i podršku, ne znači da im nije važan dobar odnos sa roditeljima, pošto je zadovoljstvo u odnosu sa roditeljima više povezano sa dobrim prilagođavanjem i mentalnim zdravljem u adolescenciji nego zadovoljstvo u odnosima sa vršnjacima (prema: Coleman & Hendry, 1996).

2. ADOLESCENCIJA - KONTINUITET ILI DISKONTINUITET

Mada postoji mnogo teorija koje govore o adolescenciji i promenama do kojih u ovom periodu dolazi, one se mogu grubo podeliti u dve grupe: sa jedne strane su one teorije koje naglašavaju koncept "bure i stresa", tj. adolescenciju posmatraju kao period diskontinuiteta, velikih i burnih promena i smatraju da je adolescencija prekid dotada mirnog razvoja koji otvara mogućnost mnogobrojnim poremećajima. Sa druge strane su teorije koje govore o adolescenciji kao o periodu kontinuiranog razvoja, suprotstavljaju se shvatanju adolescencije kao nužno burnog i problematičnog perioda. Autori koji zastupaju koncept bure i stresa, posmatraju adolescenciju kao biološki uslovljen fenomen, dok autori koji se tom konceptu suprotstavljaju smatraju da su problemi koji se pripisuju adolescenciji reakcija na društvene i kulturne uslove i da je pod drugačijim uslovima (društvenim i kulturnim) moguća i drugačija slika adolescencije, kao jednog mirnog razvojnog perioda u kojem nema burnih i traumatičnih promena.

Rut Benedikt je jedna od autora koja smatra da je adolescencija pre kulturni nego biološki fenomen i u svom članku : "Kontinuitet i diskontinuitet u kulturnom uslovljavanju" (Benedict, 1976) predlaže dimenziju značenja: *kontinuitet - diskontinuitet* pomoću koje objašnjava uticaj društva i kulture na razvoj pojedinca. Diskontinuitet u razvoju nastaje zbog različitih zahteva, ograničenja i očekivanja koje ima društvo u odnosu na pojedinca. Različite uloge su vezane za različita ponašanja i očekivanja koje društvo ima od tih uloga i diskontinuitet u razvoju nastaje kada osoba, da bi postala odrasla, treba da se oduči od stavova, vrednosti i veština koje je naučila u detinjstvu. To znači da su uloge odraslog i deteta i očekivanja koja iz njih idu, u suprotnosti. Tokom adolescencije postoje tri važne promene koje treba da se dese da bi se ušlo u ulogu odraslog. To su: *odgovornost* naspram *neodgovornosti*, *dominantnost* naspram *submisivnosti* i *usvajanje seksualne uloge*. To sve stvara diskontinuitet u razvoju, pošto se od adolescenta očekuje da odjednom usvoji potpuno različite obrasce ponašanja od onih koji su učeni u detinjstvu. Na osnovu toga R. Benedikt izvodi zaključak da je adolescentna kriza pre svega proizvod društva i kulture i da od društvenih očekivanja i jaza koji postoji između različitih uloga zavisi i to hoće li adolescencija biti buran, ili relativno miran i postepen prelaz između deteta i odraslog.

Sledeće pitanje kada je o adolescenciji reč je pitanje univerzalnosti tog perioda: da li je adolescencija proizvod modernog industrijskog društva kao što neki autori smatraju, ili je to univerzalan, ili skoro univerzalan razvojni period u svim društvima i kulturama. Autori koji zastupaju prvi stav (Fasick, 1994), to obrazlažu time da adolescencije (kao posebnog prelaznog razvojnog perioda) nema u preindustrijskim društvima i tokom ranijih istorijskih perioda, što znači da je ona proizvod modernog društva. Industrijska revolucija koja donosi veću različitost i specijalizaciju u okviru profesija, produženo obrazovanje, veliki broj mogućnosti koje adolescentima stoje na raspolaganju, značajno produžavaju period prelaska iz detinjstva u svet odraslih. Sa druge strane teoretičari koji zastupaju tezu da je adolescencija univerzalan fenomen (Schlegel & Barry, 1991), na osnovu svojih istraživanja govore o tome da je adolescencija u svim društvima priznata kao poseban period razvoja i da bez obzira što se kriterijumi za određivanje tog perioda razlikuju od društva do društva, kao što se razlikuje i dužina tog perioda, sama činjenica da je adolescencija u svim društvima identifikovana kao poseban period prelaska iz detinjstva u svet odraslih, govori u prilog pretpostavke o njenoj univerzalnosti.

Neki autori smatraju da većina dilema oko kontinuiteta/diskontinuiteta u adolescenciji, nastaju zbog tzv. "centriranog pogleda na adolescenciju" od strane odraslih (Valsiner, 1989, str. 343), koji nameću svoja značenja i osmišljavaju sa svoje tačke gledišta

promene do kojih dolazi u adolescenciji. Umesto da se stave na tačku gledišta adolescenata, tj. da pokušaju da konstruišu njihov način opažanja sebe i sveta oko sebe, odrasli često ukaluplju adolescente u unapred utvrđene i definisane uloge problematičnih, buntovnih, neopredeljenih, zbunjenih adolescenata. Ono što je sa tačke gledišta adolescenata traganje za smislom i novim vrednostima, eksperimentisanje sa novim ulogama i ciljevima, pokušaj postizanja autonomije, isl. sa tačke gledišta odraslih je bunt, bes i problematično ponašanje. Sve više autora zbog toga pokušava da problem adolescencije posmatra sa stanovišta samih adolescenata i njihovih napora da osmisle svoje promene.

Literatura

1. ADELSON, J. (1971): The political imagination of the young adolescent. *Daedalus*, Fall, 1013 – 50.
2. BENEDICT, R. (1976): *Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning*. U: Skolnick, A. (Ed.), *Rethinking Childhood: Perspectives on Development and Society*. Boston: Little, Brown and Company.
3. BLYTH, D. A. & SIMMONS, R. G. (1985): Satisfaction with body image for early adolescent females: the impact of pubertal timing within different school environments, *Journal of Youth and Adolescence*, 14: 207 – 26
4. BROWN, B. B., EICHER, S. A., & PETRIE, S. (1986): *The importance of peer group (crowd) affiliation in adolescence*. *Journal of adolescence*, Br.11, str. 121 - 133.
5. COLEMAN, J. C. & HENDRY, L. (1996): *The nature of Adolescence - adolescence and society*. London and New York: Routledge
6. DOUVAN, E., & ADELSON, J. (1966): *The Adolescent Experience*. New York: John Wiley.
7. DUCK, S. W. (1973): *Similarity and perceived similarity of personal constructs as influences on friendship choice*. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, Br. 12, str. 1 - 6.
8. DUNPHY, D. C. (1972): *Peer group socialisation*. U: Hunt, P. J. (Ed.), *Socialisation in Australia*. Sydney: Angus & Robertson
9. DAMON, W. & HART, D. (1988): *Self - understanding in Childhood and Adolescence*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. ELKIND, D. (1967): Egocentrism in adolescence, *Child Development* 38: 1025 – 34.
11. ERIKSON, E. (1976): *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: NIP Pobjeda.
12. FASICK, F. A. (1994): *On the invention of adolescence*. *Journal of Early Adolescence*, Br. 14, str. 6 - 23.
13. GREENWALD, A. G. (1980): *The totalitarian ego: Fabrication and revision of personal history*. *American Psychologist*, Br. 35, str. 603 - 618.
14. HARTER, S. (1990): *Causes, correlates and the functional role of global self-worth: A life - span perspective*. U: Kolligian, J. & Sternberg, R. (Eds.), *Perceptions of competence and incompetence across the life-span*. New Haven, CT: Yale University Press.
15. HAVIGHURST, R. J. (1972): *Developmental Tasks and Education*. New York: McKay.
16. KIMMEL, D. C., & WEINER, I. W. (1995): *Adolescence - A Developmental transition*. New York: John Wiley & Sons, Inc.

17. LERNER, R. M. & KARABENICK, S. (1974): Physical attractiveness, body attitudes and self-concept in late adolescents, *Journal of Youth and Adolescence* 3: 7 – 16
18. LEWIN, K. (1939): *Field theory and experiment in social psychology*. Concepts and methods. American Journal of Sociology, Br. 44, str. 868 - 896.
19. MARCIA, J. E. (1966): Development and validation of ego identity status. Journal of Personality and Social Psychology, Br. 3, str. 551 - 559.
20. MARCIA, J. E. (1967): Ego identity status: Relationship to change in self-esteem, "general maladjustment" and authoritarianism. Journal of Personality, Br. 35, str. 118 - 133.
21. MUUSS, R. E. (1996): *Theories of Adolescence*. New York: McGraw - Hill.
22. PIAGET, J. (1980): Intellectual evolution from adolescence to adulthood. U: Muuss, R. E. (Ed.) *Adolescent Behavior and Society*. New York: Random House.
23. PIPP, S., JENNINGS, S., SHAVER, P., LAMBORN, S., & FISHER, K. W. (1985): *Adolescents' theories about the development of their relationships with parents*. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 48, Br. 4, str. 991 - 1001.
24. SCHLEGEL, A., & BARRY, H. III. (1991): *Adolescence: An anthropological inquiry*. New York: Free Press.
25. SELMAN, R. L. (1980): *The growth of interpersonal understanding: Developmental and clinical analyses*. New York: Academic Press.
26. SIMMONS, R. & ROSENBERG, S. (1975): Sex, sex roles and self image, *Journal of Youth and Adolescence* 4: 229 – 56.
27. VALSINER, J. (1989): *Human Development and Culture: The Social Nature of Personality and Its Study*. Massachusetts / Toronto : Lexington Books.
28. VRANJEŠEVIĆ, J. (2001): *Promena slike o sebi: autoportret adolescencije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.